

השמיכה של הנביא עמוס

מוטיבים תנ"כיים ביצירתו הספרותית של אמנון רובינשטיין

יוכי ברנדס*

לפני כחמש שנים הפתיע אמנון רובינשטיין את עולם הספרות הישראלי ביצירה בשלה, עמוקה וצעירה – צעירה בנועזותה וביצירות השוצפת ומלאת החיים שבה. היה קשה להאמין שמחבר "השמיכה" הוא בן יותר משבעים, פרופסור למשפטים ושר חינוך לשעבר, שעשה קריירה גדולה ומרשימה בתחומים שנתפסים יבשושיים ורחוקים כל-כך מעולם הספרות.

ההפתעה התעצמה כעבור שנה, כאשר התפרסם "כביש מספר חמש", ונהפכה לתדהמה של ממש עם לידתו של "הים שמעלינו". מאז חלפו להן שנתיים, אולי מעט יותר, שבמהלכן כתב עוד שני ספרים: "כניסה נפרדת" ו"אהבות אסורות".

הספק כזה הוא בלתי-נתפס אפילו אצל סופרים צעירים, ואפילו אצל מי שמקדישים את מרבית זמנם לכתיבה. אז מה אפשר לומר על אדם בן קרוב לשמונים, שניהן כדקן וכנשיא במוסד אקדמי מפואר, שמפרסם מאמרים בכתבי-עת מדעיים ובעיתונות הפופולרית, שמשמיע בעקביות את קולו באמצעי התקשורת בארץ ובעולם – ובין לבין גם מצליח לכתוב חמישה ספרים בתוך חמש שנים?!

אך קצב הכתיבה אינו הדבר המשמעותי ביותר ביצירתו הספרותית של האיש רב-הפעלים הזה. סגנונו הצבעוני והמשוחרר, הדמויות המפתיעות ולעיתים אף הפרועות המאכלסות את ספריו, והנושאים האמיצים שהוא בוחר לעסוק בהם – כל אלה מעניקים לרובינשטיין קול מקורי ומיוחד בספרות הישראלית, והופכים כל ספר חדש שלו לחגיגה ספרותית של ממש.

איני יכולה להתייחס במאמרי לכל חמשת ספריו של אמנון רובינשטיין, כי יש הרבה כל-כך לומר על כל אחד ואחד מהם. לכן בחרתי, באופן סובייקטיבי לגמרי, את "השמיכה" ואת "הים שמעלינו". אני מבקשת להציע לשני הספרים הללו קריאה הקרובה לליבי, שנוגעת במקורות ההשראה התנ"כיים שלהם.

* סופרת ומרצה להנ"ך.

השמיכה

הציטוט התנ"כי היחיד בספר "השמיכה" נמצא בנאום שבן-גוריון נושא לפני פליטי קפריסין ששבו לארץ לאחר קום המדינה. בן-גוריון מסיים את נאומו בפסוקים החותמים את ספר עמוס. סוף הנאום של בן-גוריון הוא בעצם סוף הנאום של הנביא עמוס. מכיוון שאני קשורה לתנ"ך ואוהבת תנ"ך, עניין אותי לדעת למה דווקא הנביא עמוס מצוטט בספרו של אמנון רובינשטיין. חזרתי לספר עמוס וקראתי אותו בעיון, ונדהמתי לגלות שהמוטיב המרכזי בו הוא בעצם המוטיב המרכזי בספר "השמיכה": הסתתרות מול גילוי, התחבאות מול חשיפה, ראייה צרה וחד-ממדית של המציאות מול ראייה מורכבת וחושפנית.

מוטיב זה עובר כחוט-השני בכל ספר עמוס. הפשעים של ישראל ויהודה מסתתרים, כביכול, מאחורי פשעיהם של שאר העמים, שכני ישראל, בשירה המפורסמת: עַל שְׁלֹשָׁה פְּשָׁעֵי דְמָשֶׁק וְעַל אֲרְבָּעָה לֹא אֲשִׁיכְנוּ (עמוס א 3), והנביא חושף ומוקיע אותם. אתם מתחבאים, הוא צועק לעם ישראל, אבל אלוהים יחשוף אתכם: הגיבור לא יימלט על נפשו, האמיץ יתגלה כפחדן וינוס ערום ועריה, האור המזויף יתגלה כחושך, הבוקר יתגלה כצלמוות, והמשפט יתגלה כלענה. גם ארמונותיהם של השאננים והבטוחים, השוכבים על מיטות שן ונהנים מכל טוב הארץ, יתגלו כבתי קש ויחרבו עד תום. פרק הסיום של הנביא עמוס, אשר בן-גוריון מצטט ממנו בנאומו, מסכם את הדברים במילים פשוטות ומצמררות:

וְאִם יִחַבְאוּ בְּרֹאשׁ הַפְּרָמֶל מִשֶּׁם אַחַפֵּשׁ וּלְקַחְתִּים וְאִם יִסְתְּרוּ מִנְּגֵד עֵינַי בְּקַרְקָע
הַיָּם מִשֶּׁם אֲצִיָּה אֶת הַנְּחֹשׁ וּנְשַׁכְם. (עמוס ט 3)

זה בדיוק המוטיב המרכזי של "השמיכה": גורלם המר של המתחבאים והמסתתרים, החושבים כי יוכלו למצוא לעצמם נחמה בהתחפרות על ראש הכרמל או במצולות הים; גורלם המר של מי שאינם מסוגלים להתבונן על המציאות במלוא מורכבותה ולהתמודד עימה באומץ.

מוטיב זה מופיע כבר בשמו של הספר. ברובד הראשוני הכוונה לשמיכה הבלויה והמרופטת שחיים כה קשור אליה – השמיכה שמשמשת לו רחם חמימה בזקנותו הקשה; השמיכה שנלקחת ממנו באטימות-לב על-ידי בתו אנינה, ושאליה הוא חוזר בסצנה הסוריאליסטית המרהיבה שחותמת את הספר עם מותו. "וכך, בתוך חשכת שמיכתי, כרוך בה מכף רגל ועד ראש, אני נרדם." השמיכה היא הרחם בתחילת הסיפור והתכריכים בסוף הסיפור, והיא פושטת ולובשת צורה. אצל רונן, למשל, היא מופיעה בדמות שריון זכוכית. השמיכה והשריון, שניהם כאחד, הם אלגוריה למצבו של האדם בעולם – האדם שמחפש הגנה מפני פגעי החיים, שאינו מסוגל להתמודד עירום מול המציאות הקשה והמסובכת, שמבקש להסתתר ולחיות בתוך בועה, בתוך רחם מגוננת. אבל הבריחה וההסתתרות מובילות אותו אל תכריכיו וממיטות עליו חורבן.

אמנון רובינשטיין מצליח, במורכבות ספרותית עמוקה, ליצור אצלנו, הקוראים, אהדה והזדהות עם מי שמבקשים לעצמם שמיכה, ומן הצד האחר, להראות כמה דלים ועלובים הם החיים תחת השמיכה. שתי הדמויות הכי שבירות בספר הן חיים ורון – הסב ונכדו, הזקן עם השמיכה והילד עם הזכוכית – ושניהם מאבדים את חייהם בגלל ההתחפרות שלהם. רון מת, או נרצח, בניסיון להיחלץ מן הזכוכית, וחיים מת שבור-לב לאחר שהשמיכה נלקחת ממנו.

השמיכה ושריון הזכוכית הם אלגוריה לראיית-מציאות שטחית, דלה, חד-ממדית. כל הדמויות בספר לוקות בראיית-עולם כזו. לכל דמות יש שריון משלה, וכל אחת מתחבאת מאחוריו בדרכה. אבל הדמויות שנשארות מתחת לשריון – כלומר, מסתרות מאחורי ראייה חד-צדדית – נותרות בעליבותן ומסיימות את חייהן באומללות, ואילו הדמויות שמצליחות להיחלץ מן השריון ולראות את המציאות באופן מורכב הן הדמויות החזקות שיודעות לבנות את עצמן מחדש מבין שברי הזכוכית.

כדי להוכיח את טענתי אין צורך לחשוף את כל השמיכות והשריונים שבספר; די לבחון כמה מן הבולטים שביניהם:

אלי, אהובה של אנינה, הוא אחת משתי הדמויות הטרגיות ביותר בספר. בית-המשפט פסק שהוא לא רצח את רון, אלא הרג אותו בטעות, שזו הייתה בעצם תאוה. אבל אלי חי בתחושת אשמה נוראה של רוצח. האשמה הזו מאכלת אותו עד מוות. הוא מתהלך בעולם כמת חי, ואינו מסוגל להבין ולראות עד כמה אנינה עדיין נמשכת אליו ורוצה בו. הוא אינו מסוגל לדבר ישירות עם רון ולהסביר לו מה אירע באמת. אף שהוא מזמר בהבדלה של מוצאי-שבת "המבדיל בין קודש לחול, חטאותינו הוא ימחול", הוא אינו מוחל לעצמו. האשמה חונקת אותו, עד שהוא מסיים את חייו בטביעה וחונק את עצמו למוות בתוך מי הים. אלי מעדיף להתחבא תחת המים במקום להתמודד עם האשמה. סיום חייו, כמו סיום חייו של חיים, מתואר כפנטזיה, ומבטא באופן ציורי ומצמרר את הבעה, השריון, השמיכה, שאלי שבו בתוכם: "לאט לאט נסגרת הקונכיה על שנינו. אפלה יורדת עלינו. כאן אנו מוגנים... כאן חשוך. כאן שנינו בטוחים..."

גם שאול, דמות טרגית נוספת בספר, מסתתר עמוק-עמוק בתוך שמיכה. השמיכה של שאול היא האימה מפני גילוי נטיותיו המיניות. שמיכתו היא הארון שממנו יוצאים או לא יוצאים ההומוסקסואלים. שאול חרד מאוד פן יתגלה הסוד המביש, לדעתו, בישראל השמרנית של שנות החמישים. וכאשר מגיע הרגע, ונער ערבי מאיים לגלות את סודו, הוא אינו מסוגל לעמוד בחשיפה. כמו חיים, כמו רון וכמו אלי, גם שאול מאבד את חייו מפני שהוא אינו מסוגל לאמץ לעצמו ראיית-עולם שונה, מפני שהוא אינו מסוגל לצאת מתוך המוסכמות של תקופתו ולעמוד בגלוי ובאומץ מול הגילוי שהוא הומוסקסואל. הוא אינו יכול להכיר בכך שיש לו זכות לחיות את חייו על-פי נטיותיו. הוא אומנם הומוסקסואל בגופו, אך לא בנשמתו ולא באמונתו, ועל-כן מוות הוא המוצא היחיד שלו, ובעצם של כל המתחבאים והמסתתרים שבספר.

אך לא כל המסתתרים נידונים להיקבר בתוך שמיכה. יש גם אפשרות אחרת, שאותה ממחישה הדמות הכי אופטימית בספר, שמצליחה להיחלץ מהשמיכה, לנפץ את השריון ולהביט במציאות באופן מורכב ורב-ממדי.

גם לאנינה יש שריון – שריון כבד ומעיק ואטום. השריון של אנינה הוא חוסר התקווה שלה. נראה שלאישה זו באמת אין מוצא, אין בדל תקווה. כל מכות הארץ נחתו על ראשה האדמוני: בעלה עזב אותה, אביה מנותק מהמציאות, אהובה הרג את בנה, הבן השני עומד לדין בבית-משפט צבאי, ואם לא די בכך, גם התגלה אצלה סרטן (לא במקרה בחר אמנון רובינשטיין בסרטן – מחלה שלא רואים ולא מזהים, שמסתרת עמוק-עמוק בתוך הגוף ומאכלת אותו מבפנים). במקרה של אנינה נראה שהשריון שלה מוצדק, שראיית-המציאות החד-ממדית שלה אינה מעוותת. מה כבר נשאר לה? לא-כלום. חייה אבודים, ואנו משערים שגם היא, כמו האחרים, תיחנק תחת הזכוכית ובתוך השמיכה. על רקע הייאוש וחוסר התקווה של אנינה היא מביאה אל ביתה גברים מזדמנים. יחסים אלה מהגישים את עליבותה, אבל גם מבשרים לנו שעדיין פועמת בה תשוקת החיים. אכן, דווקא אנינה, הדמות הכי אומללה בספר, מצליחה להיחלץ משמיכתה ולמצוא אהבה בלתי-אפשרית כמעט עם מיכאל. הזוג בונה את עצמו מחדש מתוך הריסות השריון המנופצות, ונוטע תקווה ואופטימיות גם בנו, הקוראים – תקווה שלא חייבים להיחנק תחת השמיכה; תקווה שאפשר להיחלץ מהבועה ולראות את המציאות במלוא מורכבותה המייסרת, אך גם המענגת; תקווה שאפשר להשתנות ולהיבנות מחדש. אני מעיזה לומר שגם אמנון רובינשטיין, כמו הדמויות המרגשות שיצר בספרו, חי שנים רבות וארוכות תחת שמיכה. שמיכתו שלו הייתה כישרון ספרותי יוצא-דופן, שנותר בלתי-ממוצה רוב שנות חייו. הוא עסק בצורכי ציבור באמונה ובהצלחה, ועשה חיל רב בתחום המשפט והמחקר, אבל היצירתיות האומנותית שלו נותרה חנוקה וסגורה. כמה בני-מזל אנחנו שהיה לו אומץ לפרוש מפעילות ציבורית ולחשוף את כשרונו הספרותי. אומנם הפסדנו פוליטיקאי מזן נדיר, שאין כמעט כמותו – פוליטיקאי שהוא בעצם מדינאי, בעל ראיית-עולם מורכבת ופתוחה, שאינו מכוסה בשמיכה; אבל הרווחנו סופר מקורי ונפלא, שמצליח כבר ביצירת-הביכורים שלו ליצור סוגה משלו ולכתוב ספר כה עמוק, חכם ומטלטל.

הים שמעלינו

בספרו "הים שמעלינו" מכנה אמנון רובינשטיין את השיטפון שמטביע את תל-אביב בשם "המבול השני", ובכך מכריז בגלוי שסיפור המבול המקראי הוא מקור ההשראה המרכזי שלו.

סיפור המבול המקראי הוא בעצם סיפור התבגרותו של האל. אלוהים יצר את העולם בשמחה ובגאווה, סמוך ובטוח שאין עולם נפלא ומושלם ממנו. בכל יום ויום הוא נפעם מחדש למראה יצירתו, ואפשר כמעט לראות אותו מחכך את ידיו בהנאה וקורא בהתפעלות "טוב! טוב!", ולאחר שהוא יוצר את האדם: "טוב מאוד!" אך מהר מאוד מתברר לאלוהים שעולמו אינו כה מוצלח כפי שחשב – והכל בגלל האדם! התורה מתארת סדרה של חטאים שבני-האדם חוטאים, אשר מנחילים לאלוהים

המסכן אכזבות מרות. זה מתחיל באכילת פרי עץ הדעת, נמשך ברצח הבל, ועובר אל המשגלים של בני האלוהים עם בנות האדם. חטאים קשים אלה מעידים שהאדם הוא יצור מקולקל. בהתחלה אלוהים מנסה לתקן אותו – הוא כועס, הוא נזף, הוא מעניש. העונשים הללו אמורים להיות אותות אזהרה שיניעו את האדם לשפר את מעשיו, אך הם אינם מועילים כלל. האנושות אינה משתנה. רַבָּה רַעַת הָאָדָם פְּאָרֶץ וְכָל יֵצֵר מִחֻשְׁבֹת לְבוֹ רַק רַע פֶּל הַיּוֹם (בראשית ו 5). האל המאוכזב מכריז בצער על כשלוננו, ומחליט להרוס את מה שברא ולהתחיל הכל מחדש. עולם טרי ורענן יצמח מחורבותיו של קודמו שכשל, ואנושות טובה תמלא אותו ותהפוך אותו לעולם מושלם.

אלוהים מנחית על העולם מבול, שמשמיד את הכל. רק תיבה אחת שורדת, ובתוכה דוגמיות מכל מה שהיה: דוגמיות מהאדם ודוגמיות מבעלי-החיים, שמהן אמור לצמוח העולם החדש והטוב. אכן, לאחר חודשי מבול ארוכים יוצאים הניצולים מהתיבה לבנות את העולם מחדש, ואנו, קוראי התנ"ך, מלווים אותם בעניין, סקרנים לראות אם האנושות אכן השתנתה. אך לפני שהם מספיקים לעשות משהו, אומר להם אלוהים משפט שמעיד כי מי שעבר שינוי אינו האדם, אלא דווקא האל: וַיֹּאמֶר ה' אֵל לְבוֹ לֹא אֶסֶף לְקַלֵּל עוֹד אֶת הָאָדָמָה בְּעֵבוֹר הָאָדָם כִּי יֵצֵר לֵב הָאָדָם רַע מִנְעֻרָיו וְלֹא אֶסֶף עוֹד לְהַכּוֹת אֶת כָּל חַי פֶּאֶשֶׁר עֲשִׂיתִי (בראשית ח 21). אני יודע, אומר אלוהים, שיצר לב האדם היה ונשאר רע מנעוריו; אני יודע שבני-האדם לא השתנו ולא ישתנו. כאלה הם, אין מה לעשות. אך למרות זאת – או אולי דווקא לכן – לא אהרוס עוד את מה שבראתי. אני משלים עם הקלקול האנושי: זה האדם, ועם זה צריך להסתדר.

ומאז, מספר לנו התנ"ך, יצר לב האדם רע לתפארת. בני-האדם ממשיכים לחטוא, להרוס, לקלקל ולחמוס. אבל אלוהים התבגר. הוא למד להשלים עם המציאות. הוא אינו מחריב עוד את עולמו.

והנה בא אמנון רובינשטיין ויוצר גרסה אופטימית ומלאת תקווה של סיפור המבול המיניאש. כמו בסיפור המקראי, גם ב"הים שמעלינו" יש אותות מבשרי רע שאמורים להזהיר מפני הצפוי: לאורך כל הספר טובעים אנשים, ולא רק אנשים, והטביעות הרבות הללו מבשרות על הטביעה הגדולה שאורבת בפתח. קשה למנות את כל הטובעים והטובעות שבספר, ועל-כן אזכיר רק את חלקם: חנינית, הטובעת הראשונה בסיפור; לולה, שמתה מדיזנטריה, אך גופתה מושלכת לים; התינוק הפליט, שעלה לטייגר היל בחופי לבנון; יצחק חלמיש, שניצל לבסוף על-ידי כתריאל; סרגיי, הצוער הרוסי; מנו, הטייס חולה העור שניצל לבסוף; הסירה פוסידון; האונייה "אריה הים"; כ"ג יורדי הסירה, וביניהם כתריאל; וכמובן, האונייה טייגר היל, שמצילה את השורדים משואת אירופה. כמו תיבת נח, שהצילה את השורדים משואת המבול ונתרה אנדרטה דוממת על הרי אררט, כך טייגר היל, שעולה על שרטון מרצונה ונהפכת לאנדרטה דוממת מול חופי תל-אביב.

וכמו בסיפור המבול, האותות מבשרי הרע אינם מעוררים את בני-האדם לשינוי. הטובים ממשיכים לטבוע, ועולם כמנהגו נוהג, עד לסוף המר. אלא שכאן טמון ההבדל הגדול בין שני הסיפורים. כי בניגוד גמור לסיפור המקראי, ב"הים שמעלינו" המבול הנורא אכן מצמיח עולם חדש וטוב. מבין ההריסות צומחת לה ישראל חדשה, מזרח

תיכון חדש, אנושות חדשה. לא עוד מלחמות, לא עוד נשק להשמדה המונית, לא עוד קנאות דתית. כל הרעות החולות הללו נעלמות. במקום האנושות החולה פורחת כעת אנושות בריאה וטובה, שהופכת את העולם לגן-עדן. הפנטזיה של אלוהים ונביאי ישראל, שאינה מתגשמת בתנ"ך, מוצאת את הגשמתה בספרו של אמנון רובינשטיין.

הניתוח הספרותי הזה נראה הגיוני מאוד, אבל דבר-מה משמעותי ביותר, שנמצא בסיפור המבול הראשון, נעדר מן המבול השני. בשני הסיפורים יש אותות מבשרי רע, הטבעה של העולם, ניצולים ואפילו ספינה, אבל העיקר חסר: החטא. בסיפור המבול השני לכאורה אין חטא. אפשר לטעון שהחטא הוא המלחמות והקנאות הדתית. אבל רובינשטיין עצמו מעיד במפורש שהרעה הזו מצויה בקרב יושבי ההר והמדבר, ולא בקרב יושבי הים. אז למה דווקא אנשי הים טובעים? אפשר לטעון שהחטא הוא הרס כדור-הארץ על-ידי האדם המודרני והטכנולוגיה ההרסנית שלו. אבל הנקודה הזו בקושי נזכרת בספר, וכאשר היא מופיעה, זה רק כדי להסביר את תופעת השיטפון באופן מדעי, ולא כדי להעניק לה צידוק מוסרי. אפשר גם לטעון שאין חטא, וכי דווקא באותה שרירותיות עריצה טמון המסר. אבל קשה לי להשלים עם כך שדווקא החטא, שהוא הרעיון הכי מרכזי ומשמעותי בתנ"ך, נעדר מספרו הכל-כך-תנ"כי של אמנון רובינשטיין.

חז"ל שאלו לאחר חורבן הבית שאלה שמהדהדת עד היום: למה חרבה ירושלים?

אשאל אם כן בלשונם על "הים שמעלינו": למה חרבה תל-אביב?

התשובה טמונה, לדעתי, בסיפור מקראי אחר, שהוא התאום של סיפור המבול. אמנון רובינשטיין בונה את ספרו על שני מקורות הראה מקראיים. ברובד הגלוי מקור ההשראה הוא סיפור המבול, ואילו ברובד הסמוי מקור ההשראה הוא תאומו – סיפור מגדל בבל.

סיפור המבול המקראי אינו מסתיים בשבועתו של אלוהים לא להשמיד עוד את העולם. אלוהים עובר ניסיון, כדי לבדוק אם הוא באמת התבגר. לא רק בני-אדם עוברים ניסיונות בתנ"ך, אלא גם אלוהים. מייד לאחר המבול קמו בני-האדם והסתערו שוב על החטא בחדווה. הם בנו מגדל גבוה ורצו להגיע לשמים, להיות כמו אלוהים. זו ממש התגרות בלתי-נסבלת כבורא העולם, אשר מן הרגע הראשון מרגיש שבני-האדם מתחרים בו, במידה לא-מבוטלת של הצלחה (זהו בעצם גם חטאם של אדם וחוה, שבעקבות אכילת הפרי האסור נהיו כאלוהים, יודעי טוב ורע; ושל בנות האדם, שבעקבות המשגלים עם בני האלוהים ילדו נפילים, יצורים חצי-שמימיים). אילו נשאר אלוהים כפי שהיה לפני המבול, הוא היה משמיד את החצופים כהרף-עין ומתחיל הכל מחדש. אבל אלוהים מוכיח שהוא באמת התבגר. במקום להרוג, להשמיד ולאבד, כפי שהוא יודע לעשות, הוא מפיץ את בני-האדם על פני כל הארץ. מאנושות של "שפה אחת ודברים אחדים" (בראשית יא 1) הם נהפכים ל"לא ישמעו איש שפת רעהו" (בראשית יא 7). מאז נהפך סיפור מגדל בבל למשל עמוק ומורכב על התקשורת הפגומה שבין בני-האדם, והפרשנים מתחבטים עד היום בשאלה אם חוסר התקשורת הזה הוא עונש או שהוא בעצם החטא הגדול מכולם. כאשר הנביא צפניה מדבר על תיקון העולם לעתיד לבוא, הוא אומר בערגה: *כִּי אֶזְעָק אֶתְפָּאֵל עַמִּים שְׁפָה בְרוּךְ לְקָרְא כָּל־שָׂם ה' (צפניה ג 9).* העולם יבוא על תיקונו רק כאשר בני-האדם יחזרו לדבר שפה אחת ודברים אחדים.

כאן בדיוק טמון, לדעתי, חטאה של העיר השוקקת ביותר בישראל. על השאלה למה חרבה תל-אביב משיב "הים שמעלינו" תשובה ברורה: בגלל הניכור האנושי, בגלל חוסר התקשורת בין בני-האדם, מפני שאיש אינו שומע ואינו רוצה לשמוע את שפת רעהו. החטא הזה עובר כחוט-השני לכל אורך הספר. מייד בתחילת היומן של יצחק חלמיש, שהוא הטקסט המרכזי שסביבו בנוי הספר, מתוארת סצנה קורעת-לב שעיקרה חוסר התקשורת והניכור של הכרך הגדול. ג'מבו מרכיב את יצחק על כתפיו העצומות, והם פוגשים מכר צעיר של יצחק, שארגן את הכנס שבו התמוטט יצחק משכץ. ג'מבו שמח על המפגש, ומנסה ליצור קשר עם המרצה הצעיר ועם אשתו. הוא מציג את עצמו לפנייהם, אך הם, ובעיקר היא, מפגינים כלפיו רתיעה וסלידה. ידו המושטת של ג'מבו נותרת דחוייה באוויר. הם שותקים, והוא שותק, ושותיקתו צועקת יותר מכל קולות החוגגים שמציפים את רחובות העיר השוקקת.

הניכור והחשדנות נהפכים לחלק בלתי-נפרד מחוויית הטיוול עם ג'מבו. כולם מביטים בו בעוינות. כולם סולדים ממנו. לכולם יש פרשנות מעוותת לגבי טיב היחסים בינו לבין יצחק. אפילו הקוקסינליות בטיילת מקיאות כמעט כאשר הן רואות אותו, ואומרות שזו ממש תועבה... שלא לדבר על השכנים, אשר תובעים מיצחק לסלק מייד את המפלצת השחורה מביתו. ואז, כאשר ג'מבו שואל את יצחק למה הרגו את היהודים באירופה, שהרי הם היו לבנים, השאלה התמימה והטהורה הזו מקבלת פרשנות אירונית ומרה.

כמות האילמים בספר מהווה בעבורי עדות נוספת לכך שכאן טמון החטא. כי מי יותר מן האילמים יכול להמחיש את חוסר התקשורת בין בני-האדם? כך האילמים האמיתיים, דוגמת הילד בטייגר היל, שנהפך לחברה של בובה הקטנה, וכן הנערה האומללה ששוכבת עם נועם וננטשת על-ידיו. (אגב, דמותה מזכירה מאוד את דמותה של הנערה היפנית בסרט המצוין "בבל". שתי הנערות היפות, בסרט ובספר, מפגינות מיניות בוטה, שמבריחה מהן את הגברים, אשר אינם מבינים כי מה שהנערות רוצות אינו סקס, אלא תקשורת וחום אנושי. בסרט "בבל" הנערה זוכה בסוף לקבל מגע חם מהבלש, ואילו בספרו של אמנון היא נותרת נטושה ופגועה, כדי להעצים את חטאה של תל-אביב.) וכך, לצד האילמים האמיתיים, גם האילם המתחזה דייב, שאינו אלא דאוד הערבי. האילמות המתחזה שלו מעצימה עוד יותר את המוטיב של חוסר תקשורת, של חומה שמפרידה בינו לבין העולם שסביבו. הוא מנסה לתקשר עם העולם דווקא כאילם, משום שבמצבו הטבעי הוא אינו מסוגל לעשות זאת. ובאמת, רק כאילם הוא מגיע אל אילנה, אך היא חייבת לברוח ממנו ברגע שנודעת לה זהותו, וזועקת את כאב בדידותה בין גלי הים. דאוד נותר קירח מכאן ומכאן, ספק ערבי ספק יהודי, אדם אומלל ומנוכר, כמו קרל, אחיה של חנינתי, שאינו גרמני וגם לא יהודי ונותר בודד בעולם.

חומות הניכור והבדידות עוטפות את כל גיבורי הספר כמעט: את סרגיי החכם והמתוק, שאפילו לאחר מותו נותר זר וחריג ונקבר מעבר לגדר; את הוריו של מנו, אשר התקשורת ביניהם מאז נרצחה בתם בפיגוע נעשית רק דרך בנם, ובעיקר באמצעות שפיכת מרק רותח ונעיצת סכין; את לולה, האם היהודייה מגרמניה, שבעלה נהפך לה מאוהב לאויב וחדל לתקשר איתה; את נועם, שמאבד את חברו ואת בתוליו באותו יום,

ואשר המעשה המיני הזה עם האילמת מדגיש עוד יותר את בדידותו; את יצחק, שהשבץ שלו ודבקתו בג'מבו מרחיקים ממנו אפילו את בנו יחידו ומשפחתו; ורבים רבים אחרים. והבדידות הזו מכרסמת ומענה עד כדי כך שכמה מהם בוחרים להטביע את עצמם. כך חנינית, אשר מתה, וכך מנו, שלבסוף ניצל. כי הטביעה, כמו האילמות, ממחישה את חוסר התקשורת שבכרך הגדול. מותם של הטובעים הוא מוות של שתיקה. איש אינו שומע את קולם. זעקתם היא זעקה של דממה.

וכפי שצועקת רחל המשוררת, אשר נמקה בבדידותה בעיר הגדולה: "אך למה אביון לא ראה ללב של אביון אחיו", כך בספר אפילו הבודדים אינם רואים את בדידותם של האחרים, אלא נועצים איש ברעהו מבטים חשדניים ופונים לדרכם לבדם.

חוסר התקשורת הדרמטי ביותר מצוי לדעתי במערכת היחסים שבין יצחק חלמיש וג'מבו. ג'מבו ויצחק מגלמים לכאורה את האפשרות האחרת: לא ניכור, כי אם אחווה; לא חשדנות, כי אם אמון; לא שפות שונות, אלא שפה אחת ודברים אחדים. דווקא הם – שמדברים בשפות שונות, שבאו ממקומות שונים, שגזעם ותרבותם ודתם שונים – דווקא הם, לכאורה, רואים האחד את ליבו של האחר. אבל רק לכאורה. כי לקראת סוף הספר מסתבר שהקשר הקרוב ביניהם הוא חד-סטרי: ג'מבו רואה את ליבו של יצחק, אבל יצחק מנוכר לליבו של ג'מבו. ואז, יום אחד, ג'מבו מתנפל על יצחק, ובמקום להעניק לו מגע קסום ורך של עיסוי, כפי שנהג תמיד, הוא מכה אותו בכוח, באלימות, בכאב. יצחק ההמום שואל למה, וג'מבו פורץ בבכי ומשיב: כי אתה לא מתעניין בי – מעולם לא שאלת מה קרה לי ברואנדה, למה ברחתי, מה קורה למשפחתי, לא אכפת לך ממני. ויצחק אומר: לא רציתי לפגוע לך בפרטיות... כאן טמונה לדעתי סיבה משמעותית ביותר לניכור של הכרך הגדול. לא רק אדישות ואנוכיות גורמות לו, אלא גם הרתיעה הזו, האופיינית כל-כך לתרבות המערבית, מפני פגיעה בפרטיותו של הזולת.

רק לאחר ההתפרצות האלימה של ג'מבו מתקרב אליו יצחק, ורק אז, לראשונה, ג'מבו קורא לו בשמו. ויצחק הנפעם יודע שקריאת השם משרת על יחסי קרבה אמיתיים. כי כמו אדם הראשון בגן-עדן, שיצר קשר עם יתר הברואים רק לאחר שקרא בשמם, כך גם אנו, בני-האדם, יכולים להתקרב באמת רק למי שאנו מביטים בעיניו מקרוב וקוראים בשמו – לא בכינויו, לא בתוארו, לא בסמליו, לא בכיבודיו, אלא בשמו, בשמו הפרטי.

אבל הקרבה בין ג'מבו ליצחק היא מועטה מדי ומאוחרת מדי. גורלה של תל-אביב, אשר איש בה אינו מבין ואינו רוצה להבין את שפת רעהו, כבר נחרץ: כליה, אבדון, טביעה. אין תיקון לכרך המנוכר. מכל גיבורי הספר, רק משפחתו של יצחק חלמיש ניצלת. יש ניצולים נוספים, אבל רק אותם אנו מכירים מקרוב. כי רק הם, מכל גיבורי הספר, מקיימים ביניהם תקשורת קרובה. ראובן אומנם אינו מתקשר עם אביו, אך עם אשתו ושני ילדיו הוא מקיים תקשורת חמה וקרובה. משפחתו של ראובן היא בעצם משפחתו של נח, שהוכנסה אל סיפור מגדל בבל. זוהי המשפחה הסמלית – שגם שמותיה סמליים: ראובן, רעיה, ליבן וליבת – שרק היא לא חטאה, ולכן, כמו באגדה המשפחתית על עכבישי הים, רק היא תזכה להינצל מן החורבן.

כמה נורא, אך גם אופטימי. כי במקום הכרך המנוכר צומחת חברה חמה, מעורבת ואכפתית. די לראות את מערכת היחסים הנפלאה הצומחת בין ליבת לבין נכדה עיזו, אשר שונה כל-כך ממערכת היחסים האילמת ששררה בין יצחק חלמיש לבין נכדתו ליבת, על-מנת להבין איזה שינוי עברה האנושות בעקבות המבול השני. ליבת החמיצה את הקרבה לסבה משום שהיא חיה בעולם ללא קרבה. ורק בערוב ימיה יבוא הנכד הקרוב שלה, ישלה בעבורה את יומניו של יצחק מן הים, ועל-ידי כך יאפשר לה להתקרב לסבה, לדעת עליו, להכיר אותו, ולתקן את ההחמצה הגדולה של ילדותה.

"הים שמעלינו" אומר לנו כי האנושות יכולה לחולל תיקון, אבל רק לאחר המבול. בשביל לבנות עולם חדש צריך קודם "מבול" או "גוג ומגוג" שיהרסו את העולם הישן, כדברי ההימנון שרבים שרו בלהט בשנות נעוריהם: "עולם ישן עדי היסוד נחרימה".

לא נותר לנו אלא לקוות שהספר החכם והעמוק הזה, שכתב אמנון רובינשטיין ברוח הקודש של כשרונו המופלא, לא יהיה נבואה שמגשימה את עצמה, אלא נבואת-אזהרה, אשר מציבה בפני האנושות מראה ומסייעת לה לחולל שינוי גם בלי "גוג ומגוג".

